

Epoca afirmării juristului roman Florentinus

The age when Roman jurist Florentinus wrote his work

Petruț-George Bran¹

Abstract: The Roman jurist Florentinus wrote his *Institutes* during the Severan dynasty. Certain elements in his work are arguments that support that Florentinus was a contemporary of two others jurists, Ulpian and Iulius Paulus. Some authors claim that Florentinus wrote his work during the Antonine dynasty. However, the fact that he uses tripartition in discussing private Roman law (*ius privatum*), which was theorized by Ulpian, is a solid argument to place Florentinus during the age of the Severan dynasty.

Key-words: Gaius, Florentinus, Ulpian, Iulius Paulus, the bipartition/tripartition of private Roman law (*ius privatum*), the Antonine Dynasty, the Severan Dynasty.

1. Epoca Antoninilor (138-192 d. Hr.)

Juristul roman clasic Florentinus a scris *Instituțiunile* sale în Epoca Severilor. Anumite elemente prezente în conținutul operei sale sunt argumente conform cărora Florentinus a fost contemporan cu juriștii Ulpian și Paul. Există și autori care susțin că Florentinus a scris în Epoca Antoninilor. Însă folosirea tripartiției dreptului roman privat (*ius privatum*), care a fost teoretizată de către Ulpian, este un argument solid pentru a-l plasa pe Florentinus în Epoca Severilor.

A. Izvoarele de care dispunem

a) *divus Pius* (D. 41.1.16.). Primul izvor care ne-a parvenit, care poate servi datării epocii în care a trăit juristul Florentinus, este extras dintr-un pasaj al *Digestelor* lui Iustinian, provenind din cartea a șasea a *Instituțiilor* lui Florentinus. Sintagma *divus Pius* indică cu siguranță că juristul clasic a scris după moartea împăratului Antoninus Pius, care a avut loc în anul 161 d. Hr.:

FLORENT. *libro sexto institutionum*

In agris limitatis ius alluvionis locum non habere constat: idque et divus Pius constituit [...].

b) *Indicele florentin*. Un alt indiciu pentru identificarea perioadei în care a scris Florentinus ne-a parvenit prin intermediul acestui izvor. În succesiunea juriștilor, Florentinus apare la numărul de ordine 19 între Cervidius Scaevola (18) și Gaius (20):

„XVIII. Κερβιδίου Σκαιβόλου [...] XVIIIΙ. Φλωρεντίνου [...] XX. Γαίου”.

¹ Profesor asociat, Facultatea de Drept, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, doctor în Drept civil-romanistic, Universitatea „La Sapienza” din Roma.

B. Interpretarea izvoarelor

a) Florentinus în epoca lui Marcus Aurelius (180 d. Hr.)

O anumită orientare a doctrinei romanistice tinde să considere că juristul clasic Florentinus probabil a trăit și a scris în epoca împăratului Marcus Aurelius. Această opinie implică faptul că Florentinus ar fi fost contemporan cu Gaius.

Schrage pornește de la opiniile lui Kunkel și Krüger pentru a identifica cronologia *Indicelui florentin* pentru juriștii Marcellus și Cervidius Scaevola; el ia în considerare izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16) și *Indicele florentin* – care reprezintă nu doar indicele autorilor, ci și al operelor acestora – și atribuie *terminus a quo* pentru Florentinus în timpul împăratului Marcus Aurelius. Mai departe, cercetătorul nu găsește niciun indiciu pentru *terminus ad quem*, afară de faptul că Gaius este juristul care urmează lui Florentinus în același *Indice florentin*².

Unii cercetători nu indică izvoarele pe care își sprijină tezele privitoare la datarea lui Florentinus. Potrivit lui Pacchioni, Florentinus a trăit în timpul lui Gaius și a fost contemporan și cu Volusius Maecianus și Ulpianus Marcellus: „Oltre Gaio abbiamo, circa nel medesimo periodo di tempo, una serie di giureconsulti fra i quali meritano specialmente di essere menzionati Volusio Meciano, maestro di M. Antonino, Ulpiano Marcello e Fiorentino: il 1° autore di un *liber de assis distributione* dedicato a M. Aurelio e il 2° di vari acutissimi trattati di diritto civile; l'ultimo di un ampio trattato di istituzioni in XII *libri*.”³ Într-o altă lucrare, Pacchioni îl amintește pe Florentinus alături de cei mai iluștri juriști care își desfășuraseră activitatea între sfârșitul primului secol și până în timpul lui Marcus Aurelius: „Ma sotto i cinque buoni imperatori Nerva, Traiano, Adriano, Marco Aurelio, e Antonino Pio (98-160 d. C.), si ebbe una potente ripresa, che

² E.J.H. SCHRAGE, *Libertas est facultas naturalis. Menselijke vrijheid in een tekst van de Romeinse jurist Florentinus*, Leiden, 1975, 6: „De inscriptie van D.1.5.4: *Florentinus, libro nono institutionum* doet vermoeden, dat de aldus aangeduide lex oorspronkelijk afkomstig is van de Romeinse jurist Florentinus. Weinig is van hem bekend. Van zijn naam is alleen het cognomen overgeleverd, zodat hij onmogelijk langs prosopografische weg geïdentificeerd kan worden. Nopens zijn leven is de terminus a quo bij benadering vast te stellen met behulp van D.41.1.16 en met behulp van de aan de Digesten voorafgaande Index Auctorum. De vermelding van Divus Pius in D.41.1.16 doet vermoeden dat Florentinus na de dood van Antoninus Pius (138-161) (nog) leefde; de vermelding van Florentinus' naam in de Index Auctorum na Marcellus (die deel uitmaakte van het consilium van Antoninus Pius en Marcus Aurelius) en Cervidius Scaevola (die deel uitmaakte van het consilium van Marcus Aurelius) doet vermoeden dat hij ten vroegste onder Marcus Aurelius (161-180) heeft geschreven. Voor de terminus ad quem zijn geen andere aanwijzingen dan dat in de Index Auctorum de naam van Gaius onmiddellijk op die van Florentinus volgt.”

³ G. PACCHIONI, *Corso di diritto romano*, Volume Primo. La Costituzione e le fonti del diritto, Innsbruck, 1905, 316. A se vedea o formulare asemănătoare în G. PACCHIONI, *Corso di diritto romano*, Volume Primo, Storia della Costituzione e delle fonti del Diritto, Seconda edizione completamente rifatta ed ampliata, Milano – Napoli – Palermo – Roma, 1918, 320.

segnò il culmine dello splendore e della grandezza della romana giurisprudenza. I giuristi più illustri di questo periodo furono Giuliano, Celso *junior*, Celso *senior*, Pomponio e Gaio: meritano tuttavia di essere ricordati anche Nerazio (*libri regularum, responsorum, membranarum, libri XII institutionum*), Africano, scolaro di Giuliano (*quaestiones*), Marcello e Florentino.”⁴ Și Costa procedează într-o manieră similară: „Seguono a Pomponio e a Gaio, fioriti sotto Pio, Ulpio Marcello, Cervidio Scaevola ed altri minori giuristi, i quali tutti svolgono la loro attività principalmente sotto il regno di M. Aurelio. Sono tra costoro Papirio Giusto, autore di venti libri *de constitutionibus*, comprendenti il sunto delle *constitutiones dei divi Fratres*; Florentino, autore di dodici *libri institutionum*; Tarrunteno Paterno, noto per quattro libri *de re militari*, e fors’anche Papirio Frontone citato come autore di *responsa*.”⁵

Plescica consideră că juristul Florentinus a scris la jumătatea secolului al doilea d.Hr.: „[...] the jurist Florentinus (fl. 150 AD) [...]”⁶. Chiar dacă savantul nu afirmă nimic în legătură cu aceasta, el și-a bazat conjectura numai pe *Indicele florentin* care îl citează pe juristul Florentinus înaintea lui Gaius. Opinia lui Plescica este greșită, pentru că nu ține cont de izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16), care indică, de fapt, că Florentinus a scris după moartea împăratului Antoninus Pius (161 d.Hr.).

b) Florentinus în epoca lui Commodus (192 d. Hr.)

Alți autori consideră că juristul clasic Florentinus a trăit în epoca împăratului Commodus. Potrivit lui Krüger, care își sprijină ipoteza fie pe izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16), fie pe ordinea autorilor *Indicelui florentin*, juristul clasic Florentinus s-ar putea să fi trăit în epoca lui Commodus: „Etwa in die Zeit von Marcus oder Commodus [...]. – In diese Zeit möchte ferner Florentinus gehören (nota 16: Es spricht dafür die Stellung in Dig. Index auct. 19 zwischen Scaevola und Gajus; dass er nach Pius geschrieben hat, zeigt Dig. 41, 1, 16.)[...]”⁷. Ferrini și Bonfante sunt alți doi cercetători care concordă cu Krüger în privința faptului că Florentinus a trăit până în epoca împăratului Commodus⁸. Brassloff, care pornește

⁴ G. PACCHIONI, *Manuale di diritto romano*, Terza edizione semplificata, riveduta e corretta del *Corso di diritto romano*, Torino 1935, 38.

⁵ E. COSTA, *Storia delle fonti del diritto romano*, Milano-Torino-Roma, 1909, 103.

⁶ J. PLESCIA, *The Development of the Doctrine of Boni Mores in Roman Law*, in *Revue Internationale des Droits de l’Antiquité*, XXXIV, 1987, 269.

⁷ P. KRÜGER, *Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts*, Leipzig, 1888, 193. A se vedea același text în P. KRÜGER, *Quellen und Literatur des Römischen Rechts*, Zweite Auflage, München-Leipzig, 1912, 215.

⁸ C. FERRINI, *Sulle fonti delle „Istituzioni” di Giustiniano*, in *Bullettino dell’Istituto di Diritto Romano*, XIII, Fasc. I, 1901, 111: „La collocazione dell’opera nell’indice fiorentino fa ritenere che l’opera fosse scritta verso i tempi di Commodo (v. Krüger, *Quellen*, p. 193 in nota: cf. p. 328); manca invero ogni indizio di età posteriore, mentre essa non può collocarsi prima della morte di Antonino Pio (fr. 16 D. cit.)” Cf. P. BONFANTE, *Storia del diritto romano*, Volume Secondo, Quarta Edizione, Roma, 1934, 119, unde autorul – față de primul volum al aceleiași ediții, p. 390 – introduce și izvorul *Indicele florentin*, reluând în

de la opinia lui Krüger, dar evaluează numai *Indicele florentin*, identifică doctrina care afirmă că Florentinus aparține epocii lui Marcus Aurelius și Commodus. La această doctrină aderă și el însuși; așa se deduce din context, pentru că el critică curentul autorilor care susțin că Florentinus aparține epocii Severilor: „Einige Forscher (so Krüger) vermuten, daß F. der Zeit des Marc Aurel oder Commodus angehöre [...]” și „Für die erstere Annahme spricht der Umstand, daß F. im Index Flor. zwischen Scaevola und Gaius steht [...]”⁹ Schulz, care pornește de la Krüger și Brassloff, luând în considerare, însă, numai *Indicele florentin*, afirmă că „[l]a posizione di quest’opera nell’*Index librorum*, dopo le opere di Marcello e prima di quelle di Gaio, in assenza di altre testimonianze, fissa la sua data. In ogni caso non c’è alcun argomento valido per porre l’autore nel periodo dei Severi.”¹⁰ Goria reia opinia lui Schulz, dar consideră izvorul *divus Pius* ca fiind interpolat: „Al II secolo sembrano anche appartenere le *Institutiones* del pur sempre misterioso Fiorentino; anzi, esse potrebbero esser state scritte poco dopo quelle di Gaio (nota 97: Cfr. SCHULZ, *Gesch.*, cit., 189 = tr. it. 280 s. In D.41, 1, 16 (Flor. 6 *instit.*) si cita *divus Pius* e ciò comporterebbe la collocazione delle sue *Institutiones* in epoca posteriore a quelle di Gaio, ma di per sé il *divus* potrebbe anche essere correzione compilatoria (cfr. *divi Antonini* in D.1, 6, 1, 2, mentre il corrispondente Gai. 1, 53 dice *imperatoris Antonini*). Qualche elemento interno (cfr. *infra* testo e nota 101) sembra però confermare che l’opera istituzionale di Fiorentino fu composta dopo quella di Gaio.)”¹¹

Potrivit lui Ferrini, care reia pe Krüger, epoca în care Florentinus și-a desfășurat activitatea este relevată în mod clar de *Indicele florentin*: „[...] Marciano o [...] Gajo o [...] Fiorentino (nota 1: Per Fiorentino l’epoca è data dall’Indice delle Pandette, che pur segue sostanzialmente l’ordine cronologico. [...]), i quali due ultimi non fiorirono oltre Commodus”¹² și „[...] Gajo o Fiorentino fioriti prima della morte di Commodus [...]”¹³.

În doctrina romanistică sunt prezente alte teze privind plasarea temporală a lui Florentinus în vremea lui Commodus, fără ca autorii să indice pe ce izvoare se bazează acestea. Potrivit lui Orestano, Florentinus „[g]iureconsulto romano del

această manieră gândirea lui Ferrini: „L’opera, giusta l’ordine dell’indice fiorentino delle Pandette, parrebbe scritta verso i tempi di Commodus, ed è certo posteriore alla morte di Antonino Pio.” (A se vedea același text în P. BONFANTE, *Storia del diritto romano*, Volume Secondo, *Ristampa* della IV Edizione, Milano, 1959, 132).

⁹ BRASSLOFF, *Florentinus* 4, in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, VI, 2, Stuttgart, 1909, 2755.

¹⁰ F. SCHULZ, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1953², tr. it. Guglielmo Nocera, *Storia della giurisprudenza romana*, Firenze, 1968, 280.

¹¹ F. GORIA, *Schiavi, sistematica delle persone e condizioni economico-sociali nel Principato*, in *Prospettive sistematiche nel diritto romano*, Torino, 1976, 357.

¹² C. FERRINI, *Sulla palinogenesi delle Istituzioni di Marciano*, in *Rendiconti Accademia dei Lincei*, VI, 1890, 328.

¹³ *Ibidem*, 329.

secolo II d. Cr., svolse la sua attività all'epoca degli ultimi Antonini.”¹⁴ Wagner afirmă că Florentinus ar fi un contemporan mai tânăr de-al lui Gaius: „[...] Florentinus, ein später Zeitgenosse des Gaius [...]”.¹⁵ Potrivit lui Brutti, „[...] Fiorentino scrive durante l'età degli Antonini un manuale di *Institutiones* [...]”.¹⁶ Giomaro consideră că juristul Florentinus este „dell'età di Gaio e di Pomponio (il periodo degli Antonini, da Antonino Pio, elevato al trono nel 138, alla morte di Commodo, nel 193) [...]”¹⁷.

c) Jurist din secolul al II-lea d.Hr.

După trecerea în revistă a curentului din doctrina romanistică care îl situează pe Florentinus în epoca Antoninilor, observăm că alți autori îl plasează în mod vag pe Florentinus în al doilea secol d.Hr. O asemenea poziționare temporală depășește epoca împăraților Antonini și intră în aceea a Severilor.

Potrivit celor afirmate de Schanz, care își întemeiază raționamentul pe izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16) și pe *Indicele florentin*, juristul roman Florentinus ar fi scris după epoca lui Antoninus Pius în al doilea secol d.Hr.: „Andere Juristen aus dem 2. Jahrhundert sind: [...] 8. Florentinus erscheint im Index Florentinus unter 19 zwischen Scaevola und Gaius; er schrieb nach Pius (Dig. 41, 1, 16) 12 Bücher institutiones”¹⁸.

Giario, care analizează numai izvorul *divus Pius* (D. 41.1.16), afirmă că Florentinus a scris *Institutiones* după epoca lui Antoninus Pius și cel mai târziu către sfârșitul celui de-al doilea secol d.Hr.: „[...] Verf. eines umfangreichen Lehrbuchs *Institutiones* (12 B.) aus der Zeit nach Antoninus Pius (spätes 2. Jh. n. Chr.)”¹⁹.

În fine, există autori care consideră că Florentinus aparține secolului al doilea d.Hr., dar nu afirmă nimic cu privire la izvoare. Potrivit lui De Francisci,

¹⁴ R. ORESTANO, voce *Florentino* ('*Florentinus*'), in *Novissimo Digesto Italiano*, VII, Torino, 1961 (Ristampa 1981), 373. Cf. A. GUARINO, *L'esegesi delle fonti del diritto romano*, Napoli, 1968, 225. Anche il Guarino ritiene che Fiorentino appartenga all' „[...] epoca degli ultimi Antonini”.

¹⁵ H. WAGNER, *Studien zur allgemeinen Rechtslehre des Gaius (Ius gentium und ius naturale in ihrem Verhältnis zum ius civile)*, Zutphen, 1978, 133. Cf. M. KASER, *Ius gentium*, Köln-Weimar-Wien, 1993, 43 n. 153.

¹⁶ M. BRUTTI, *I giuristi tra II e III secolo d.C.*, in *Lineamenti di storia del diritto romano*, Milano, 1979, 496. Vezi același text în M. BRUTTI, *I giuristi tra II e III secolo d.C.*, in *Lineamenti di storia del diritto romano*, Seconda Edizione, Milano, 1989, 449.

¹⁷ A.M. GIOMARO, *Spunti per una lettura critica di Gaio 'Institutiones'*, Vol. II, Urbino, 1994, 10.

¹⁸ M. SCHANZ, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, Dritter Teil, Dritte Neubearbeitete Auflage von C. Hosius und G. Krüger, München, 1922, p. 199 și p. 201.

¹⁹ T. GIARIO, *Florentinus* [3], in *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Herausgegeben von H. Cancik und H. Schneider, Altertum, Band 4 Epo-Gro, Stuttgart – Weimar, 1998, 564.

Florentinus este un „[g]iurista romano del sec. II d. C. [...]”²⁰. Și Berger se exprimă în manieră similară în ce privește perioada în care a trăit juristul clasic: „Florentinus. A jurist of the second century after Christ [...]”²¹. Jacotă susține că Florentinus a scris în al doilea secol²².

2. Epoca Severilor (193-235 d. Hr.)

A. Izvoarele de care dispunem

a) **Acholius și Marius Maximus.** Izvorul cel mai vechi este literar și își are originea în una din scrierile despre viețile împăraților romani, cunoscută de obicei sub numele de *Istoria Augustă*²³. Aelius Lampridius ne indică doi autori care atestă în lucrările lor faptul că Florentinus, precum și alți juriști, a fost discipolul juristului Papinian și a făcut parte din confidenții și aliații împăratului Alexander Severus. Cei doi autori sunt Acholius²⁴ (sec. III d.Hr.) și Marius Maximus²⁵ (sec. III d.Hr.). Fragmentul este acesta:

LAMPRID., *Alex. Sev.* 68

Pomponius legum peritissimus, Alphenus, Africanus, Florentinus, Martianus, Callistratus, Hermogenes, Venuleius, Triphoninus, Metianus, Celsus, Proculus, Modestinus: hi omnes iuris professores discipuli fuere splendidissimi Papiniani, et Alexandri imperatoris familiares et socii, ut scribunt Acholius et Marius Maximus.

Hohl observă că, după termenul *amplissimus* din paragraful 68, în ediția venetă din anul 1489 s-a intercalat fragmentul citat mai sus care, în general, este acceptat²⁶. Potrivit celor afirmate de către cercetător, a suspectat Casaubonus deja că fragmentul ar fi interpolat²⁷. Autorul afirmă apoi că acel pasaj este în mod just

²⁰ P. DE FRANCISCI, voce *Florentino*, in *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti*, Roma, 1932 – X, 556.

²¹ A. BERGER, *Florentinus*, in *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, New Series – Volume 43, Part 2, New York, 1953, 474.

²² M.V. JACOTĂ, *Dreptul Roman*, I, Iași, 1993, 155: „[...] Florentinus [...] a scris în sec. II”.

²³ Pentru variatele titluri atribuite culegerii ce conține aceste scrieri despre viețile împăraților romani a se vedea A. BELLEZZA, *Historia Augusta*, Parte Prima, Genova, 1959, 9 și urm.

²⁴ Despre Acholius cf. A. STEIN, *Acholius*, in *Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III, Pars I*, Berolini et Lipsiae, 1933, 5 nr. 36.

²⁵ Despre Marius Maximus cf. L. PETERSEN, ‘*L. Marius Maximus Perpetuus Aurelianus*’, in *Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III, Pars V, Fasciculus 2*, Berolini, 1983, 205 nr. 308.

²⁶ E. HOHL, *Scriptores Historiae Augustae*, Vol. I, Lipsiae, 1955, p. 305 și aparat critic 3: „post amplissimus inculcavit editio Veneta anni 1489 haec quae vulgo recepta, sed partim iam Casaubono suspecta recte eiecerunt Pet et Jord.; desunt enim cum in R tum in S; cf. Ho., *Klio XIII* p. 420, adn. 4 [...]”.

²⁷ Probabil Hohl se referă la această ediție: *Historiae Augustae Scriptores sex... I. Casaubonus recensuit. Parisiis 1603, apud A. BELLEZZA, Historia Augusta, cit., 10.*

eliminat de către Peter²⁸ și Jordan²⁹. Potrivit lui Hohl, fragmentul lipsește de fapt din manuscrise³⁰.

b) Indicele florentin

c) **C. 3.28.8.** În fine, există și o *constitutio* imperială din *Codex Iustinianus*, a doua ediție, din anul 534 d. Hr.:

CODEX IUSTINIANUS 3.28.8

IDEM A. FLORENTINO. *Parentibus arbitrium dividendae hereditatis inter liberos adimendum non est, dum non minus, qui pietatis sibi conscius est, partis quae intestato defuncto potuit ad eum pertinere quarta ex iudicio parentis obtineat. Qui autem agnovit iudicium defuncti eo, quod debitum paternum pro hereditaria parte persolvit vel alio legitimo modo, etiamsi minus quam ei debebatur relictum est, si is maior viginti quinque annis est, accusare ut inofficiosam voluntatem patris quam probavit non potest.* PP. VII ID. FEBR. MAXIMO II ET AELIANO CONSS..

B. Interpretarea izvoarelor

a) Florentinus în epoca lui Alexander Severus (222-235 d. Hr.)

S-a mai considerat că juristul Florentinus s-a afirmat într-un interval de timp cuprins între a doua parte a celui de-al doilea secol și începutul celui de-al treilea secol d.Hr.³¹.

Doctrina mai veche, în schimb, căreia i se adaugă alte lucrări recente, îl plasează pe Florentinus în epoca împăratului Alexander Severus. Rudorff, care își întemeiază propria argumentare pe afirmația lui Aelius Lampridius în legătură cu ce au scris Acholius și Marius Maximus și pe izvorul juridic *Codex Iustinianus* 3.28.8, consideră că Florentinus „[...] wahrscheinlich ebenfalls unter Severus Alexander, ist [...] bekannt [...]”³².

Potrivit lui Diplovatatus, care ia în considerare numai cele afirmate de Aelius Lampridius în privința scrierilor lui Acholius și Marius Maximus, „[d]e isto [Florentino] dicit Elius Lampridius in vita Aurelii Severi Alexandri imperatoris in

²⁸ H. PETER, *Die 'Scriptores historiae Augustae', sechs litterar-geschichtliche Untersuchungen*, Leipzig, 1892.

²⁹ H. JORDAN, *'una cum Francisco Eyssenhardt auctor editionis Berolinensis anni'* 1864.

³⁰ Atât în R (codex Palatinus Latinus nr. 899 bibliothecae Vaticanae, saeculi IX), cât și în S (aici Hohl adună alte manuscrise distincte de Codex Palatinus).

³¹ CH. WIRSZUBSKI, *Libertas. Il concetto politico di libertà a Roma tra repubblica e impero*, Bari, tr. it. G. Musca, 1957, 9 nt. 1: „[...] Florentinus, giurista della seconda metà del secondo o del principio del terzo secolo d. C. [...]”. Cf. M. BARBERIS, *Libertà*, Bologna, 1999, 16, care îl consideră pe Florentinus „[...] un giurista operante fra il secondo e terzo secolo d.C. [...]” și care pornește de la opinia lui Wirszubski.

³² A.F. RUDORFF, *Römische Rechtsgeschichte*, Erster Band. – Rechtsbildung, Leipzig, 1857, 199. A se vedea și BRASSLOFF, *Florentinus* 4, cit., 2755: „[...] andere [Forscher] (so Rudorff und die ältere Literatur) versetzen ihn [Florentinum] in die Zeit des Severus Alexander”.

*fine, quod Alexander predictus imperator habuit Florentinum in eius consilio [...]*³³. Autorul ar fi trebuit să citeze în mod direct pe Acholius și Marius Maximus, pentru că Aelius Lampridius își întemeiază propria afirmație pe scrierile lor³⁴.

Karlowa critică doctrina care îl situează pe Florentinus în epoca lui Alexander Severus, pentru că, în opinia sa, ar lipsi o dovadă sigură în această privință. În plus, izvorul Aelius Lampridius, *Alex.* 68 ar fi nesigur și nu ar fi relevant nici faptul că Florentinus nu este citat de niciun jurist din perioada antică târzie: „Den Florentinus setzt man allgemein auch in die Zeit des Severus Alexander, obwohl es an sicheren Beweisen dafür fehlt, denn als solche kann man die Angabe des unzuverlässigen Lamprid. *Alex.* c. 68 und den Umstand, daß er von keinem späteren Juristen citiert wird, nicht gelten lassen.”³⁵

Potrivit lui Wieling, în *Indicele florentin* juristul Florentinus este indicat la poziția XVIII (18): „INDEX II. JURISCONSULTORUM Chronologicus. *Numerus Romanus Florentinum Indicem designat.* [...] XVIII. 28. FLORENTINUS”³⁶. Datarea lui Wieling este, în schimb, alta: Florentinus este plasat după Papinian (26) și imediat înainte de Claudius Tryphoninus (29), acesta din urmă poziționat de către cercetător în epoca lui Alexander Severus. Astfel, s-ar putea spune că Wieling face din Florentinus un contemporan de-al lui Claudius Tryphoninus.

Alți autori îl plasează pe Florentinus în epoca lui Alexander Severus fără însă a indica izvoarele care susțin această teză. Cogliolo afirmă că Florentinus a trăit „[s]otto Alessandro Severo”³⁷. Potrivit lui Lenel, Florentinus a fost contemporan cu juriștii Ulpian și Paul: „FLORENTINUS – (ULPIANI ET PAULI, UT VIDETUR, AEQUALIS).”³⁸

Querzoli invocă, în schimb, un argument care privește conținutul *Instituțiilor* lui Florentinus pentru a dovedi că juristul a fost contemporan cu Paul și, astfel,

³³ TH. DIPLOVATATIUS, *De claris iuris consultis*, Herausgegeben von Hermann Kantorowicz und Fritz Schulz, Erster Band, Pars Prior, Berlin und Leipzig, 1919, 322.

³⁴ A se vedea *supra* 2Aa) primul izvor pentru plasarea lui Florentinus în epoca lui Alexander Severus.

³⁵ O. KARLOWA, *Römische Rechtsgeschichte. Staatsrecht und Rechtsquellen*, Erster Band, Leipzig, 1885, 751.

³⁶ ABR. WIELING, *Iurisprudentia restituta sive index chronologicus in totum iuris Iustinianei corpus*, Iac. Labitti, Ant. Augustini & Wolg. Freymonii, *nova tamen & faciliore methodo collectus...* In usum Auditorum animadversiones passim adjecit, ABRAHAM WIELING, Traiecti ad Rhenum, apud Iurianum Paddenburg, 1739, p. LXI și p. LXIII.

³⁷ G. PADELLETTI, P. COGLIOLO, *Storia del diritto romano*, Seconda Edizione, Firenze, 1886, 441 nt. n””.

³⁸ O. LENEL, *Palingenesia Iuris Civilis, Iuris Consultorum Reliquiae quae Iustiniani Digestis continentur ceteraque Iuris Prudentiae Civilis fragmenta Minora Secundum Auctores et Libros disposuit*, Volumen Prius, Lipsiae, 1889, 171. A se vedea aceeași ipoteză a lui Lenel în H.G. HEUMANN, E. SECKEL, *Florentinus*, in *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena, 1907, 217: „Florentinus, Jurist, Zeitgenosse des Ulpian und Paulus [...]”.

ar fi putut să ajungă până în epoca lui Alexander Severus: Florentinus este „lettore dell’opera paolina” și a scris „tra il primo e il quarto decennio del III sec. d.C.”³⁹.

b) Sub Alexander Severus și ulterior (Maximinus Tracus)

În literatura romanistică s-a afirmat și posibilitatea ca Florentinus să aparțină unei epoci ulterioare celei lui Alexander Severus.

Potrivit lui Diplovatatus, care își întemeiază probabil propria opinie pe izvorul Aelius Lamprid., *Alex.*, juristul Florentinus „[f]loruit tempore Alexandri imperatoris et postea imperatoris Maximini, anno Christi 240. et anno mundi 5438”⁴⁰.

Grotius îl plasează pe Florentinus în grupul juriștilor (Venuleius Saturninus, Licinius Rufinus, Aemilius Macer, Herennius Modestinus, Hermogenian) care au trăit sub împăratul Alexander Severus sau după el: „[...] *Jurisconsultos qui sub Alexandro aut post eum vixerunt [...]*”⁴¹. Criticând izvorul Aelius Lamprid., *Alex.*, pe care întotdeauna l-a luat în considerare cu rezervă, autorul afirmă că nimic nu respinge conjectura că Florentinus a trăit în perioada ulterioară juriștilor Ulpian și Paul: „*Ego quanquam istum Lampridii locum merito habeam suspectum (ut supra aliquoties dixi) cum tamen nullæ in contrarium militent conjecturæ, aliquæ vero jam relatæ etiam illam confirmant sententiam, hunc Jurisconsultum Ulpiano & Paulo posteriorem fuisse statuo.*”⁴² Grotius consideră nesigur izvorul Aelius Lamprid., *Alex.*, însă nu furnizează vreo altă argumentație pentru propria ipoteză.

Terrasson afirmă că Florentinus ar fi fost un „[j]urisconsulte contemporain de Modestinus”⁴³. Autorul nu indică însă pe ce izvor își bazează ipoteza.

3. Ipoteze despre Florentinus

A. Izvoarele de care dispunem

a) Acholius și Marius Maximus (*apud Aelius Lampridius, Alex. Sev. 68*)

b) C.Th. 11.30.12 și C.Th. 12.1.8. Alte izvoare sunt două *constitutiones*⁴⁴ imperiale cuprinse în *Codex Theodosianus* al împăratului roman din Orient Teodosius al II-lea intrat în vigoare pe 1 ianuarie 439 d.Hr.: C.Th. 11.30.12 și C.Th. 12.1.8.

³⁹ S. QUERZOLI, *Il sapere di Fiorentino. Etica, natura e logica nelle ‘Institutiones’*, Napoli, 1996, 42. Vezi și *ibidem*, 7: Florentinus „molto probabilmente, insegnò e scrisse in età severiana”.

⁴⁰ DIPLOVATATUS, *De claris iuris consultis*, cit., 322.

⁴¹ G. GROTIUS, *Vitae jurisconsultorum quorum in Pandectis extant nomina*, Lugduni Batavorum, 1690, 193.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ A. TERRASSON, *Histoire de la jurisprudence romaine*, Paris, 1750, 123 (Table des matieres).

⁴⁴ CODEX THEODOSIANUS 11.30.12

XI, 30, 12 (323 Apr. 13). IDEM A. AD FLORENTINVM. *Si nominatus magistratus aliquis refragetur, non appellatio, sed querimonia hoc dicitur, appellationis enim verbum in maioribus rebus dici oportet. Similiter et si ad exactionem annonariam nominatus de iniustitia queratur, non appellatio, sed querella hoc esse videbitur. Ideoque nec tempora*

c) Încă două *constitutiones* imperiale din *Codex Iustinianus* C. 3.28.8 și C. 6.30.2

CODEX IUSTINIANUS 3.28.8⁴⁵

CODEX IUSTINIANUS 6.30.2

IMP. ALEXANDER A. FLORENTINO MILITI. *Cum debitum paternum te exsoluisse adlegas, pro portione hereditaria agnouisse te hereditatem defuncti non ambigitur.* PP. VI ID. FEBR. MAXIMO II ET AELIANO CONSS..

B. Florentinus din *constitutiones* din *Codex Iustinianus* 3.28.8 e C. 6.30.2

a) Identificarea jurisconsultului Florentinus cu Florentinus din C. 3.28.8

Panzirolus, care își întemeiază propria argumentație pe existența unei *constitutio* a împăratului Alexander Severus (C. 3.28.8) și pe izvorul Aelius Lampridius, *Alex. Sev.* 68, presupune că juristul Florentinus ar fi același cu Florentinus din C. 3.28.8, căruia împăratul Alexander Severus îi adresează un *responsum*, și că ar fi ocupat de aceea vreo funcție publică în timpul împăratului mai sus-amintit: „LX. FLORENTIUS sub hoc tempus floruit. Ad eum enim in aliquo magistratu constitutum Alexander Imperator responsa dirigit, in cujus etiam consilio fuit, ut tradit Lampridius.”⁴⁶

b) Diferența între jurisconsultul Florentinus și Florentinus din C. 3.28.8. și din C. 6.30.2

appellationum servanda sunt, sed mox super huiusmodi querimoniis disceptandum. DAT. ID. APRIL. CONSTANTINOP(OLI) SEVERO ET RVFINO CONSS..

CODEX THEodosIANUS 12.1.8

XII, 1, 8 (323 Apr. 13). IDEM A. AD FLORENTIVM. *Decuriones ad magistratum vel exactionem annonarum ante tres menses vel amplius nominari debent, ut, si querimonia eorum iusta videatur, sine impedimento in absolvendi locum alius subrogetur.* DAT. ID. APRIL. CONSTANTINOP(OLI) SEVERO ET RVFINO CONSS..

⁴⁵ A se vedea *supra* pct. 2, A, c.

⁴⁶ G. PANZIROLUS, *De claris legum interpretibus libri quatuor*. Acc...ALB. GENTILIS, *De Juris interpretibus dialogi sex, quibus tum Vitae Jctorum clarissimorum exponuntur, tum et fata restituti juris Romani ac jurisprudentiae novissimae origo, varia item academiaram historiam illustrantia recensentur*. Cura D. CHRISTIANI GODOFR. HOFFMANNI. Lipsiæ, 1721, 59. Cf. RUDORFF, *Römische Rechtsgeschichte*, cit., 199 n. 23: „Lamprid. Alex.68. L.8. C. de inoff. (3, 28) Imp. Alexander A. Florentino” și G. PADELLETTI, *Storia del diritto romano*, manuale ad uso delle scuole, Firenze, 1878, 272: „FLORENTINUS: Lamprid. Alex. 68. Cod. III, 28, 8.” A se vedea și BRASSLOFF, *Florentinus* 4, cit., 2755: „[...] andere (so Rudorff und die ältere Literatur) versetzen ihn in die Zeit des Severus Alexander”; „[...] für die zweite Ansicht wird die Notiz Hist. aug. Alex. 68 ins Treffen geführt in Verbindung mit der Tatsache, dass F. bei keinem der späteren klassischen Juristen zitiert wird. Die Vertreter dieser Lehre identifizieren den Adressaten des Kaisererlasses Cod. Iust. III 28, 8 aus dem J. 224 mit dem Juristen F.”

Potrivit lui Roby, juristul Florentinus este diferit de acela numit în constituțiile lui Alessandro Severus din secolul al treilea. Autorul ajunge la această concluzie după ce observă că există o corespondență între constituția C. 3.28.8 și aceea conținută în C. 6.30.2. Destinatarul acestor două constituții imperiale este același, un anume Florentinus, care în C. 6.30.2 este numit *miles*, prin urmare nu este vorba despre juristul Florentinus: „In Cod. III. 28.1 8, VI. 30. 1 2 are constitutions of A.D. 223 addressed to Florentinus, but as in the second he is called *miles*, there seems no ground for connecting him with the author of the Institutes.”⁴⁷

C. Diferența între jurisconsultul Florentinus și Florentinus din C.Th. 11.30.12 și C.Th. 12.1.8.

După cum amintește Schrage, Schulz consideră că nu există niciun motiv pentru identificarea juristului Florentinus cu locțiitorul sau guvernatorul provinciei, numit în constituțiile C.Th. 11.30.12 și C.Th. 12.1.8⁴⁸.

4. Considerații critice

A. Critica lui Ferrini (1901). Florentinus contemporan cu Ulpian; argumentare

Ferrini afirmă că „[l]a collocazione dell’opera nell’indice fiorentino fa ritenere che l’opera fosse scritta verso i tempi di Commodo (v. Krüger, *Quellen*, p. 193 *in nota*: cf. p. 328); manca invero ogni indizio di età posteriore, mentre essa non può collocarsi prima della morte di Antonino Pio (fr. 16 D. cit.)”⁴⁹

⁴⁷ H.J. ROBY, *An Introduction to the Study of Justinian’s Digest*, Cambridge, 1884, p. CCV. A se vedea, în acest sens, și KARLOWA, *Römische Rechtsgeschichte. Staatsrecht und Rechtsquellen*, cit., 751: „Der Florentinus, an welchen ein Rescript Alexanders vom Jahr 223 gerichtet ist (l. 8 C. de inoff. 3, 28), darf nicht mit dem Juristen identifiziert worden, denn dasselbe Reskript, welches noch einmal in l. 2. C. de iure delib. 6, 30 vorkommt, hat dort die Adresse: *Florentino militi*”; COGLIOLO in G. PADELLETTI, P. COGLIOLO, *Storia del diritto romano*, cit., 441 nt. n’’: „Sotto Alessandro Severo. Non è identico a quel Florentinus cui Alessandro scrisse un rescritto nel 223 in Cod. III, 28, 8”; F. SCHULZ, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1967 (4), 158 n. 8, *apud* SCHRAGE, *Libertas est facultas naturalis. Menselijke vrijheid in een tekst van de Romeinse jurist Florentinus*, cit., 6 n. 2.

⁴⁸ F. SCHULZ, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1967(4), p. 158 n. 8, *apud* SCHRAGE, *Libertas est facultas naturalis. Menselijke vrijheid in een tekst van de Romeinse jurist Florentinus*, cit., 6 n. 2: „Schulz wijst erop dat op grond van C.6.30.2 de in C.3.28.8 genoemde Florentinus een andere moet zijn dan de hierboven bedoelde. Verder is geen grond aanwezig om de hier bedoelde Florentinus te identificeren met de in C.Th.11.30.12 en C.Th.12.1.8 genoemde vicaris of gouverneur van een provincie. Daarvoor komt het cognomen te veel voor.”

⁴⁹ C. FERRINI, *Sulle fonti delle „Istituzioni” di Giustiniano*, cit., 111.

Folosirea de către Florentinus a tripartiției dreptului privat reprezintă, în schimb, un posibil argument în direcția că el este contemporan cu Ulpian. De aceea, Florentinus ar putea să fie plasat în epoca Severilor.

De aici urmează că Florentinus nu poate fi plasat înainte de Gaius și nu poate fi considerat un contemporan al său (cf. *Indicele florentin*, poziția 19), pentru că folosește tripartiția dreptului privat (*ius privatum*) enunțată de Ulpian în epoca Severilor, în timp ce Gaius cunoștea numai bipartiția dreptului privat.

*Divus Pius*⁵⁰ nu înseamnă în mod necesar că Florentinus a scris imediat după moartea lui Antoninus Pius; acest izvor, care este unicul întru totul de încredere, nu contrastează cu teza potrivit căreia, pentru motivul mai sus indicat, Florentinus este contemporan cu Ulpian.

⁵⁰ A se vedea și seria autorilor care urmează. Ei sunt prudenți pentru că evită să-l plaseze pe Florentinus în epoca Antoninilor și se limitează să observe că el a scris după Pius. A se vedea, în acest sens, ROBY, *An Introduction to the Study of Justinian's Digest*, cit., p. CCV: „The only clue to his time is that he refers to a constitution of Divus Pius (D. XLI. 1. I 16) [...]”; L. BOULARD, *L. Salvius Julianus. Son œuvre, ses doctrines sur la personnalité juridique*, Paris, 1903, 197. Florentinus este unul din pușinii contemporani și succesori ai lui Salvius Iulianus care nu îl citează și nu împrumută nimic de la el: „Des contemporains et des successeurs de Julien mentionnés par l'Index Florentin, il en est donc bien peu qui ne citent le rédacteur de l'Edit ou ne lui fassent des emprunts. Ce sont Neratius et Celsus, d'ailleurs plus âgés que lui, Papirius Justus (nota 1: Krueger, *Sources*, p. 257.) dont nous ne possédons que dixhuit fragments (nota 2: Lenel, *Pal.*, I, p. 947 et suiv.), Florentin (nota 3: Krueger, *Sources*, p. 258; Lenel, *Pal.*, I, p. 171 et suiv.) [...]”. Deoarece Boulard îl citează pe Krüger (Florentinus în epoca lui Commodus) și pe Lenel (Florentinus în epoca Severilor) înseamnă că nu ia o poziție în ce privește plasarea temporală a juristului clasic; TH. KIPP, *Geschichte der Quellen des römischen Rechts*, Zweite Umgearbeitete Auflage, Leipzig, 1903, p. 111 și p. 117: „§20. Die Juristen von Pomponius bis Marcellus. [...] 45. Florentinus schrieb nach Pius (nota 52: D. XLI, 1, 16 (Divus Pius).)” (a se vedea același text în TH. KIPP, *Geschichte der Quellen des römischen Rechts*, Dritte Vermehrte und Verbesserte Auflage, Leipzig, 1909, 133); P. DE FRANCISCI, *Storia del diritto romano*, Volume II, Parte I, Seconda Edizione, Milano, 1938, 501 [critica lui KRÜGER]: „È dubbio se a questa epoca [«[s]otto il regno di Marco Aurelio o di Commodo [...]»] appartenga Florentinus, autore di dodici libri di *Institutiones* (nota 4: KRÜGER, *Quellen*², pag. 215.)”; A. STEIN, *Florentinus. 454*, in *Prosopographia Imperii Romani*, Saec.II.III, Pars III, 'Berolini et Lipsiae', 1943, 194: „454 Florentinus, iure consultus [...]. *Quando vixerit certa ratione definiri nequit, utique scripsit post Antoninum Pium dig. 41, 1, 16* ('divus Pius)”; H.F. JOLOWICZ, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cambridge, 1952, 399: „FLORENTINUS, who must have been alive after the death of Pius, (nota 11: D. 41. 1. 16, *divus Pius*.) [...]”; W. KUNKEL, *Die römischen Juristen. Herkunft und soziale Stellung*, Unveränderter Nachdruck der 2. Auflage von 1967, Böhlau Verlag Köln Weimar Wien, 2001, 217: „52. FLORENTINUS [...] schrieb frühestens unter Mark Aurel (vgl. D. 41, 1, 16: *Divus Pius*); er könnte jedoch auch einer späteren Zeit angehören”; TH. MAYER-MALY, 'Florentinus'.3., in *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, II, Stuttgart, 1967, 581: „F. schrieb, wie *divus Pius* in Dig. 41, 1, 16 zeigt, frühestens unter Marc Aurel.”

B. Critica lui Ferrini (1890) și a lui Schulz (1953). Inexactitatea ordinii cronologice a *Indicelui florentin*

Ferrini consideră că ordinea *Indicelui florentin* este exactă: „Marciano o [...] Gajo o [...] Fiorentino (nota 1: Per Fiorentino l'epoca è data dall'Indice delle Pandette, che pur segue sostanzialmente l'ordine cronologico. [...]), i quali due ultimi non fiorirono oltre Commodo”⁵¹.

Luând în considerare datarea operelor juriștilor, și Schulz apreciază că plasarea operei lui Florentinus corespunde datelor care ne-au parvenit prin intermediul *Indicelui florentin*: „La posizione di quest'opera nell'*Index librorum*, dopo le opere di Marcello e prima di quelle di Gaio, in assenza di altre testimonianze, fissa la sua data.”⁵²

Opiniile lui Ferrini și Schulz privitoare la corecta ordine cronologică a *Indicelui florentin* sunt criticabile. Pentru a da un exemplu, la poziția II – poate totuși și pe baza unui criteriu valoric – a fost introdus numele lui Papinian mult înaintea lui Gaius (XX), în timp ce, cum se știe, Papinian a scris după Gaius, în epoca Severilor⁵³.

5. Concluzie. Florentinus în doctrina mai recentă

Un mare număr de autori, în mod prudent, evită să emită ipoteze asupra epocii în care a trăit juristul Florentinus, în absența unui studiu aprofundat cu privire la aceasta, și afirmă că juristul a scris după Antoninus Pius. În ciuda faptului că în doctrina mai recentă (a se vedea Querzoli 1996) s-a afirmat, cu argumente ce privesc conținutul *Instituțiunilor*, că Florentinus a fost un jurist severian contemporan cu Paul, există autori care și acum îl plasează pe jurist în epoca Antoninilor, cel mai târziu spre finele celui de-al doilea secol d.Hr. (a se vedea Giaro 1998). Consider că Florentinus trebuie plasat în epoca Severilor în baza folosirii de către jurist a tripartiției dreptului privat (*ius privatum*) în fragmentul D. 1.5.4 pr.-1, care redă definițiile libertății și a sclaviei: FLORENT. D. 1.5.4 pr.-1, *Libertas est naturalis facultas eius quod cuique facere libet, nisi si quid vi aut iure prohibetur. Servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subicitur*⁵⁴. Această tripartiție a fost concepută de către Ulpian:

⁵¹ FERRINI, *Sulla palingenesi delle Istituzioni di Marciano*, cit., 328. A se vedea, în același sens, și BONFANTE, *Storia del diritto romano*, Volume Secondo, cit., 119: „L'opera, giusta l'ordine dell'indice fiorentino delle Pandette, parrebbe scritta verso i tempi di Commodo, ed è certo posteriore alla morte di Antonino Pio” (a se vedea același text în BONFANTE, *Storia del diritto romano*, Volume Secondo, Ristampa della IV Edizione, cit., 132).

⁵² F. SCHULZ, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1953², tr. it. Guglielmo Nocera, *Storia della giurisprudenza romana*, cit., 280.

⁵³ Cf. LENEL, *Palingenesia Iuris Civilis*, cit., I, 804: „Aemilius Papinianus (Claruit sub Imp. Septimio Severo et Caracalla, interfectus est p. Chr. 212).”

⁵⁴ *Iustiniani Digesta. Liber primus. Digestele lui Iustinian. Prima carte*, traducere de T. Sâmbrian, Craiova, 2002, 99-100: „Libertatea este facultatea naturală a fiecăruia de a face

ULP. (D. 1.1.1.2), *privatum ius tripartitum est: collectum etenim est ex naturalibus praeceptis aut gentium aut civilibus*⁵⁵.

ceea ce îi place, afară numai dacă nu i se interzice ceva prin forță sau prin (*norma de*) drept. Sclavia este o stare după dreptul ginților prin care cineva este supus, contra naturii, stăpânirii altuia.” Expresia *naturalis facultas* se referă la *ius naturale*. Vezi și P.G. Bran, *Libertatea naturală (naturalis libertas) potrivit dreptului roman*, în *Pandectele Române*, nr. 2, 2015, p. 137. Cf. VOGGENSPERGER, *Der Begriff des „Ius naturale” im Römischen Recht*, Basel, 1952, 20-21. În opinia lui Voggensperger, dacă admitem faptul că sclavia este o instituție în totalitate de drept civil, care în principal este reglementată din punct de vedere juridic în *ius gentium*, dar și în *ius civile*, trebuie să ajungem în mod necesar la acceptarea unei antiteze între dreptul care a aprobat această instituție a sclaviei și cererile unui drept care sunt în contrast cu acesta (*ius naturale*): „Wenn wir von der Tatsache ausgehen, daß die Sklaverei ein zivilrechtlich vollkommenes Institut ist, das unter juristischen Gesichtspunkten hauptsächlich im *ius gentium*, aber auch im *ius civile* seinen Entstehungsgrund hat (nota 7: Vgl. Marcian Dig. 1, 5, 5, 1: Servi autem in dominium nostrum rediguntur aut iure civili aut gentium: iure civili, si quis se maior viginti annis ad pretium participandum venire passus est: iure gentium servi nostri sunt, qui ab hostibus capiuntur aut qui ex ancillis nostris nascuntur.), so müssen wir notwendig zur Annahme eines Gegensatzes zwischen dem Recht, das dieses Institut akzeptiert hat, und den Forderungen eines Rechts kommen, dem es zuwiderläuft.” Vezi și P.G. BRAN, *Libertatea potrivit lui Florentinus și potrivit lui Montesquieu. Observații critice*, în *Pandectele Române*, nr. 6, 2015, 125 și n. 22.

⁵⁵ *Iustiniani Digesta. Liber primus. Digestele lui Iustinian. Prima carte*, cit., 28: „Dreptul privat este compus din trei părți; într-adevăr, el strânge la un loc precepte din dreptul natural, din dreptul ginților sau din dreptul civil”.